

REPREZENTACYJNA KAMERALNOŚĆ
BAROKOWA KOMPOZYCJA OGRODOWO-PALACOWA W ZAUSZU

Meandrowe rozlewiska rzeczki Uszy wokół Nieświeża wykorzystywane były w wiekach XVI i XVII przez Radziwiłłów do wzmocnienia obronności zamku. W XVIII i XIX stuleciu doceniono szczególne walory przyrodnicze i krajobrazowe, wykorzystując je dla podkreślenia malowniczości sylwety rezydencji. Nad spiętrzonymi taflami wody powstały dwa parki — Zamkowy, rozciągający się na północ od zamku, oraz Marysin, położony po drugiej stronie Uszy. Bardziej oddalona była Alba, w XVIII wieku powstało założenie krajobrazowo-ogrodowe z pałacem i kilkunastoma pawilonami ogrodowymi¹. Aktywność fundacyjna osiemnastowiecznych Radziwiłłów, zwłaszcza „Rybeńki”, nie zamknęła się na tych dwóch kompleksach. Również nad Uszą, w oddalonym o 10 km od Nieświeża Zauszu Radziwiłł „Rybeńko” stworzył barokową kompozycję ogrodową z drewnianym pałacem.

Ilustracje
s. 645

W dotychczasowych badaniach Zausze znane było jako siedziba siostry Radziwiłła „Panie Kochanku”, Teofili Konstancji z Radziwiłłów (zm. 1818), najpierw żony generała wojsk litewskich Ignacego Morawskiego (zm. 1790), a następnie rotmistrza kawalerii wojsk litewskich Jana Rozwadowskiego. Pałac zasłynął przede wszystkim jako miejsce odwiedzin dwóch monarchów. 30 września 1785 uświetnił go pobyt króla Stanisława Augusta, podejmowanego w Nieświeżu przez Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku”, a w r. 1818 — wizyta cara Aleksandra I².

Okazuje się, że rezydencjonalne dzieje tego miejsca są znacznie starsze. W archiwach po Radziwiłłach zachował się tylko jeden inwentarz, sporządzony w r. 1684 w związku z przekazaniem dóbr w dzierżawę Konstantemu Kondratowiczowi³. Inwentarz zawiera typowe informacje związane z gospodarką folwarku, jak powinności rolne mieszkańców wsi Zausze, Kruty Brzeg i Kwacze na rzecz Radziwiłłów. Stanowiły one zaplecze rzemieślnicze dla zamku w Nieświeżu. Na 59 dymów aż 27 stanowili rzemieślnicy zwolnieni z pańszczyzny, pracujący dla Radziwiłłów: stolarze, murarze, cieśle, ślusarz, strycharz, bednarz, leśniczy i młynarz.

Zawarte w inwentarzu *Opisanie na ten czas Budynkow Dworu Zauskiego* ukazuje specyfikę przestrzenną miejsca rezydowania zarządcy. Najokazalszym obiektem był drewniany „budynek urzędniczy”, kryty gontem, posiadający wewnątrz „sien”, „izbę białą”, dwie „komory”, „piekarnię” i „komórkę”. Skromniejszy był drugi w tym czasie wystawiony „dom nowy”, posiadający sien i dwie „izby białe”. Na terenie folwarku znajdowały się również typowe obiekty gospodarcze — piwnica, świronek, stajenka, łaźnia, browar oraz chlewy.

Inicjatywa ukształtowania w Zauszu ogrodu i pałacyku pojawiła się na początku lat 50. XVIII wieku, gdy „Rybeńko” prowadził rozległą działalność inwestycyjną na zamku w Nieświeżu oraz w Albie. Szczegółów dostarcza nam list komendanta milicji książęcej kapitana Johanna Hilla (w listach podpisywał się jako Jan Hill lub Johan Hill) do Radziwiłła „Rybeńki” z r. 1754: „Z Punktow die. 20 9bris w Orłach replikowanych abym Regestrzyk podał na konty-

1. T. Bernatowicz, *Alba. Od renesansowej willi do kompozycji krajobrazowej. Z badań źródłowych nad architekturą na kresach*, Warszawa 2009.

2. I. J. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów*, t. 1, Poznań 1873, s. 317; E. Kotłubaj, *Galeria Nieświeżska portretów Radziwiłłowskich*, Wilno 1973, s. 506; A. Jelski, *Zausze*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 14, red. B. Chlebowski, J. Krzywicki, Warszawa 1895, s. 467–468.

3. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Radziwiłłowskie (dalej: AR), sygn. dz. XXV, nr 4674, 1–12, Inwentarz Zauski sporządzony Roku 1684° die 2 July a podany Arędą na Rok do So Jana 1685 Jm Panu Constantemu Kondratowiczowi Horodniczemu Nieswiskiemu.

nuację Pałacu Zauskiego takową czynię explikacją. Trzeba na Cztery Pokoje, na Cztery Alkowie y Sale bretnalow kop No 300 facit f. 150. Czwieczkow do przybywania obręczów do Suffitow i Scian najmniej Potrzeba kop 300 a po gr. 6 facit [...] f. 600. Stolarzom sześciu na niedziel 18 a po f. 2 kozdemu na tydzień [...] f. 216. Cieśłom Sześciu similit f. 216. Efficit [...] 1182". Obok widnieje dyspozycja Radziwiłła: „Posyłam przez JPa Wobbego Porucznika Summę Tysiąc Sto Osiemdziesiąt y Dwa Złtch Pol. zalecając aby Fabryka pospieszana była”⁴.

Z listu wynika zatem, że pałacyk, w którym znajdowały się sala i cztery pokoje (z czterema alkowami) był już wzniesiony i kończono prace ciesielsko-stolarskie we wnętrzach. A skoro książę przesłał pieniądze, to prace musiały być zakończone zapewne zimą na przełomie r. 1755 i 1756.

Rozplanowanie założenia ogrodowo-pałacowego znajdujemy w znakomicie narysowanym planie, opisanym jako *Planta Generalney Pozycyj Pałacu Nowo Zalozonego z Ogrodem Dziedzincem Oficynami Przysadami Wzauszu* (il. 1). Ten dotąd nieznany plan ukazuje, że składało się ono z regularnego ogrodu o obrysie wydłużonego prostokąta, rozszerzającego się w kierunku rzeczki. U węższej podstawy usytuowany został „pałac”, otwierający się na ogrodzony dziedziniec, flankowany dwiema oficynami. Od strony wsi Zausze prowadziła do niego aleja z czterema rzędami drzew. Dla badacza architektury rysunek ten jest cenny z powodu uwzględnienia rzutów budynków.

Drewniany pałacyk założony na planie wydłużonego prostokąta (30 × 13 łokci (podziałka opisana: *Ellen* — zapewne łokcie saskie) = ok. 17 × 7,5 m) posiadał trójdzielny układ pomieszczeń z wąską sienią i salą na osi oraz parami pokoiów po bokach (il. 3). Rzut potwierdza informacje przekazane przez Hilla Radziwiłłowi „Rybeńce”. Sień i sala prawdopodobnie były nieco wypiętrzone w stosunku do części z pokojami. Wśród oznaczeń na rysunku możemy zidentyfikować system ogrzewania. W pokojach tworzyły go piec i kominek, a w sali dwa kominki, co wskazuje na planowane całoroczne użytkowanie. Potwierdza to wzniesienie dwóch drewnianych oficyn: w jednej znajdowała się kuchnia, w drugiej cztery dwuizbowe mieszkania służby.

Choć założenie charakteryzuje skromny program wnętrz „pałacu”, to trójdzielny, dwutraktowy i symetryczny plan budynku wpisuje się w tradycję architektury włoskiej willowej, najlepiej reprezentowanej przez projekty Andrea Palladia, zaadaptowanej w Rzeczypospolitej zarówno w monumentalnych pałacach, jak i w rekreacyjnych dworach. Specyfiką lokalną jest tu zastosowanie drewna jako materiału budowlanego oraz włączenie go do barokowej kompozycji typu *entre court et jardin*.

Osiowo i symetrycznie zakomponowany ogród długości 300 łokci (ok. 170 m) rozplanowany został zgodnie z regułami zakładania francuskich ogrodów (il. 2). Salon ogrodowy, rozciągający się na dwóch tarasach, tworzyło osiem parterów podkreślonych od zewnątrz szpalerami i zamkniętych basenem z fontanną o urozmaiconym, wklęsło-wypukłym obrysie. Symetrycznie po bokach salonu, których patery podkreślono szpalerami, rozciągały się na całej długości ogrodu boskiety. Przez ich wnętrze prowadziły aleje, przy których ukształtowano liczne gabinety. Dwa z nich opisano jako *Boscache* (sic) oraz *Salle du bal*.

Pola parterów zamknięte są ramami przerywanymi jedynie okrągłymi plakietami. Cztery pierwsze posiadają ażurowe wzory w formie stylizowanej wici roślinnej o rokokowym charakterze. Rysunek dwóch następnych wskazuje na wgłębniaki (*boullingrin*). Pokrycie wszystkich części kolorem zielonym wskazuje na nieznaną formę kształtowania form ogrodowych — projektant zapewne przerysował je z czarno-białego graficznego wzornika. Również dwa ostatnie partery, o rysunku różnicowanym kolorem zielonym i różowym, nie są zgodne z barokową praktyką ogrodową. W sposobie rozrysowania boskietów, w których rozmieszczono liczne gabinety, uderza różnicowanie kolorystyki zieleni — kolor zielony — oraz elementów kamiennych lub murowanych, które oznaczono na czerwono.

Rysując układ ogrodu, autor ewidentnie korzystał z wzorów zawartych w traktatach ogrodowych, upraszczając i przekomponując je, by sprostać lokalnym możliwościom finansowym i technicznym. W rysunku parterów czytelne są analogie z projektami publikowanymi

4. AGAD, AR, sygn. dz. V, nr 5194, 4, List J. Hilla do M. K. Radziwiłła „Rybeńki” z 30.11.1754, z Nieświeża.

w 1. połowie XVIII wieku⁵. Przede wszystkim wymienić należy takich autorów jak Louis Liger⁶, Antoine-Joseph Dezallier D'Argenville⁷ oraz François Blondel⁸. Autor projektu oprócz własnych doświadczeń ogrodowych mógł korzystać z biblioteki ordynackiej w Nieświeżu, gdzie dostępne były traktaty ogrodnicze, m.in. Dezalliera D'Argenville'a⁹ oraz trudna do identyfikacji *Livre representant toutes sortes d'arbres, de feuillages, de fleurs, d'herbes et de parterres. Ce livre sert aussi à dessiner et broder*¹⁰.

Z cytowanej korespondencji możemy wnioskować, że projektantem założenia w Zauszu był kapitan Johann Hill, komendant milicji nieświeskiej. Z pewnością posiadał on odpowiednie kompetencje architektoniczne, co należało do wykształcenia zawodowego większości z zatrudnianych na tym stanowisku wojskowych. Na przykład poprzednik Hilla, Salomon von Seyfert, sygnował projekt rozbudowy pałacu Radziwiłłów w Grodnie. Wiadomo, że Hill nadzorował rozbudowę zamku w Nieświeżu oraz eremitorium w Albie¹¹, choć zajmował się też wieloma innymi sprawami, jak nadzór nad piwnicą win i oczywiście arsenałem¹². Za autorstwem Hilla zdaje się też przemawiać specyficzne, „architektoniczne” podejście do projektowanego ogrodu, raczej niespotykane wśród innych projektów ogrodów powstających z fundacji Radziwiłła „Rybeńki”¹³.

Nie wiadomo, kiedy pałac-dwór „Rybeńki” uległ destrukcji, ale na pewno jego skala nie odpowiadała już reprezentacji nowych użytkowników, Teofili Radziwiłłówny i Ignacego Morawskiego po ślubie w r. 1764. Prawdopodobnie wtedy, może w latach 70. XVIII wieku, wzniesiono murowany piętrowy pałac, opisany przez Aftanazego jako drewniany dwór. Zawierał kilkanaście pomieszczeń, które mieściły m.in. galerię portretów, z której 35 trafiło do Ossolineum we Lwowie¹⁴. W tym samym czasie wzniesiono klasycystyczną kaplicę. Choć oba obiekty istniały jeszcze w r. 2010, to Aftanazy opublikował tylko jedno zdjęcie Zausza, pochodzące sprzed r. 1914¹⁵. Na słabo czytelnej fotografii widoczny jest niewielki, parterowy dwór z drewna, z wypiętrzoną częścią centralną. Dostrzec można zbieżność kształtu bryły z rzutem na rysunku Hilla. Może tak właśnie wyglądał — szumnie nazwany przez „Rybeńkę” „pałacem” — rekreacyjny dwór-willa w Zauszu?

5. M. Szafrńska, *Ogrody zielonego cienia. Idea ogrodu we Francji w pierwszej poł. XVIII wieku*, „Ikonothea”, t. 1, 1990, 49–114.

6. L. Liger, *Le nouveau theatre d'agriculture*, Paris 1723.

7. A. J. Dezallier D'Argenville, *La theorie et la pratique du jardinage*, La Haye 1715.

8. F. Blondel, *Architecture françoise*, t. 3, Paris 1727; idem, *De la distribution des maisons de plaisance et de la décoration des édifices en général*, t. 2, Paris 1738.

9. W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000, s. 270.

10. *Ibidem*, s. 258.

11. T. Bernatowicz, *Alba*, s. 19.

12. M. J. Lech, *Milicje Radziwiłłów jako oręż feudałów w walce z ruchami chłopskimi na Białorusi i Litwie*, „Rocznik Białostocki”, t. 3, 1962, s. 52.

13. T. Bernatowicz, *Abrysy i plany ogrodnika warszawskiego Carla Georga Knackfussa*, [w:] *Arx felicitas. Księga ku czci Profesora Andrzeja Rottermunda w sześćdziesiąt rocznicę urodzin od przyjaciół, kolegów i współpracowników*, Warszawa 2001, s. 411–423; idem, *Die Familie Knackfuss. Eine Studie über das Wirken deutscher Gärtner und Architekten in Polen. Deutsch-polnische Kulturkontakte im 16.–18. Jahrhundert*, „Barock”, Bd. 2, 2006, s. 203–215.

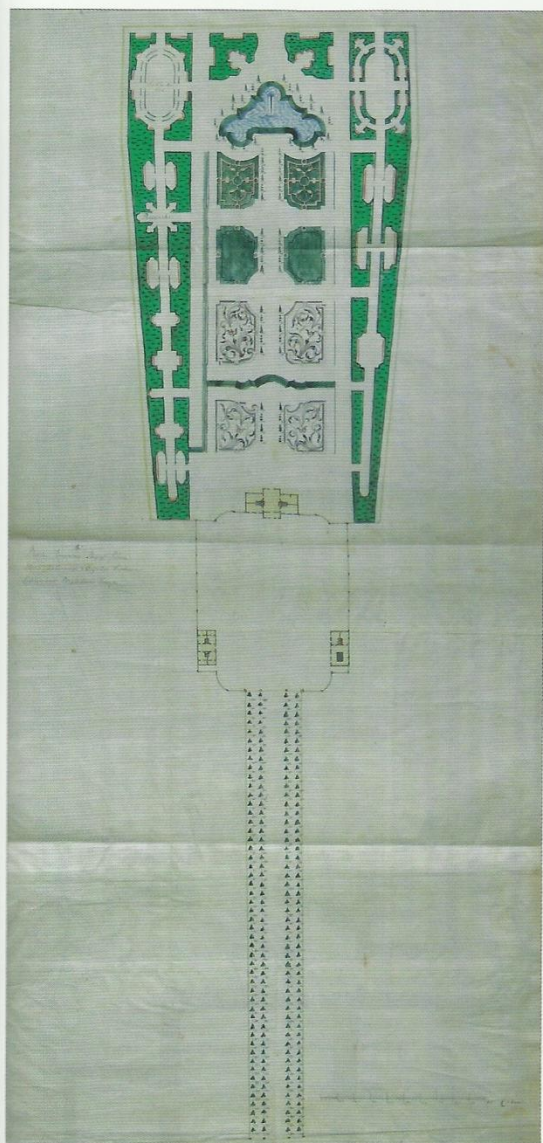
14. M. Gębarowicz, *Portret XVI–XVIII wieku we Lwowie*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 8.

15. R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, cz. 1: *Wielkie Księstwo Litewskie, Inflanty, Kurlandia*, t. 2B: *Dawne województwa brzesko-litewskie, nowogródzkie*, red. A. J. Baranowski, Warszawa 1986, s. 282, il. 526.

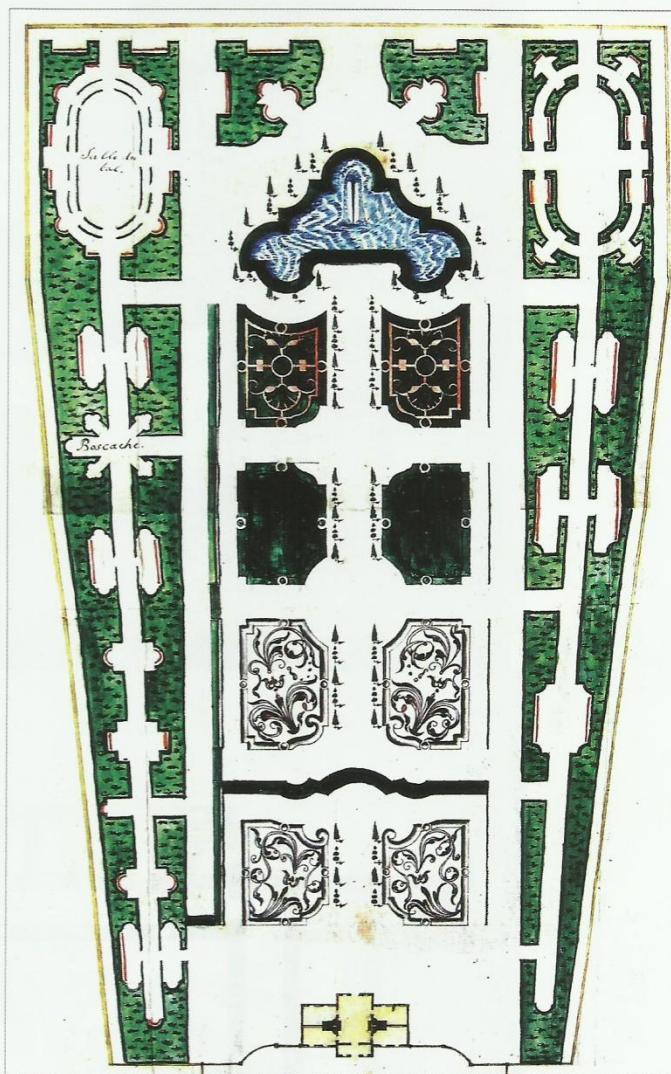
A GRANDIOSE HUMBLENESS
THE BAROQUE GARDENS AND PALACE IN ZAUSZE

The article presents hitherto unknown archival materials related to a suburban residence in Zausze near Nieśwież (now Belarus). It was landscaped by the captain and architect Johann Hill, in 1754, most probably following his own design, for Michał Kazimierz Radziwiłł "Rybeńko", in accordance with the *entre cour et jardin* conception. On the plan published here for the first time we can see a wooden building comprising a great salon and four residential rooms. The arrangement of the interior derives from the architecture of Italian villas, which was used in Polish palaces and residences built from wood. Of French provenance is the formal garden designed on two 170 m long terraces. It has an axial, symmetrical composition, with a centrepiece consisting of eight parterres and a pool. On the sides there are bosquets with numerous cabinets. The design of the parterres reveals analogies with the work of French architects and landscape architects of the first half of the 18th century, such as Louis Liger, Antoine-Joseph Dezalier D'Argenville and François Blondel. Apart from his own experience in landscape architecture, the author of the design could have used the treatises on garden architecture available in the library of the Nieśwież entail, for example the treatise by Dezalier D'Argenville.

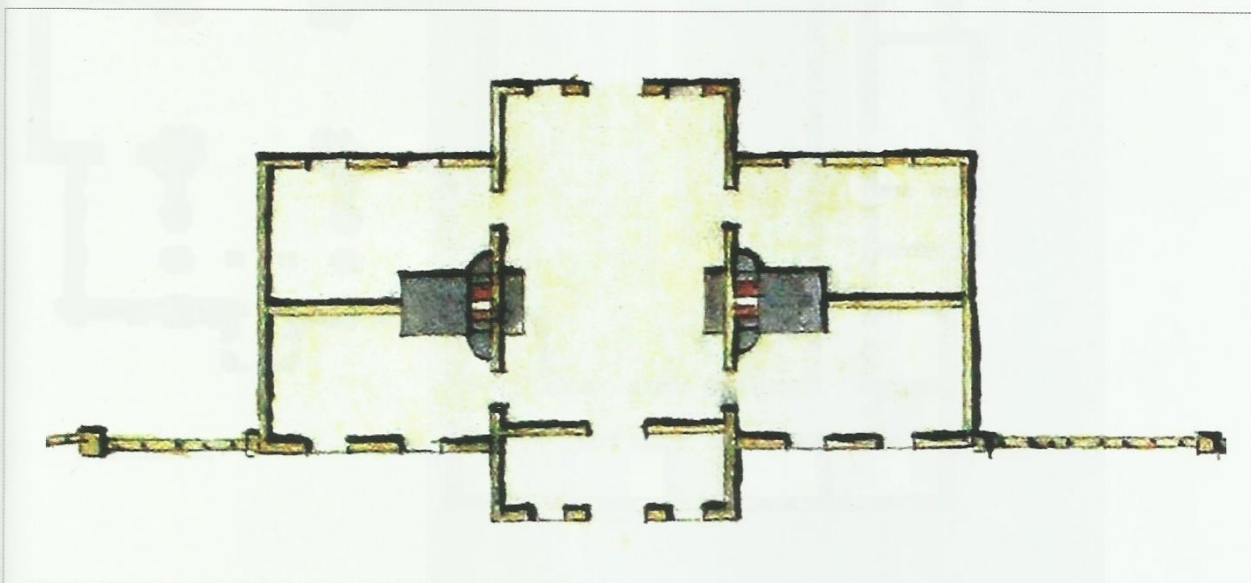
In the 1770s, Teofila née Radziwiłł (d. 1818) and Ignacy Morawski (d. 1790), the then owners of the estate, constructed a two-storey stonework palace and a chapel. The palace became famous, above all, for the visit of King Stanislaus Augustus on 30 September 1785, who came to Nieśwież to meet Stanisław Radziwiłł "Panie Kochanku".



1



2



3